

Т.В. Цимбал
доктор філософських наук,
м. Кривий Ріг, Україна

**ШЕВЧЕНКО І ГЕРЦЕН:
«НАШІ АПОСТОЛИ, НАШІ САМОТНІ ВИГНАНЦІ»**

Серед плеяди письменників, внесок яких у розвиток ліберально-демократичного руху в Російській імперії важко переоцінити, безперечно виділяються Тарас Шевченко і Олександр Герцен. Дана стаття є спробою доторкнутися до інтелектуальної спадщини, яка однаково важлива і для українського, і для російського народу, актуалізувати творчість Олександра Герцена – людини, яка поважала «вільний дух українського народу», мріяла про європейське майбутнє росіян, в контексті ставлення до творчості й особистості Тараса Шевченка.

Зауважимо, що свідчень про безпосередній зв'язок, особисте спілкування Т. Шевченка і О. Герцена немає. Однак існують факти, що підтверджують високу оцінку творчості Шевченка та його ролі у розбудові української політичної нації Герценом, а з іншого боку, ідеї російського мислителя були певною опорою у розмислах Кобзаря про долю України. Недаремно у Щоденнику Тарас Шевченко, високо оцінюючи літературну творчість та громадсько-політичну діяльність Герцена, називає його «нашим апостолом», «нашим самотнім вигнанцем» (осінь 1857 р.). Останні слова абсолютно точно характеризують і самого Шевченка, і значення його творчості.

Безперечно, Герцен – це європеєць за стилем мислення та відчуттям свободи, це «російський європеєць», що вірив у свободу як найвищу цінність та стверджував, що свобода російського народу неможлива без свободи інших народів та особистої свободи кожного. На нашу думку, надважливою рисою є вміння розуміти інших, їхні потреби, прагнення, сподівання, вміння поважати

свободу Іншого. І сьогодні в Україні актуально звучать слова Герцена: «Виплекаємо в собі цю оповиту мрією свободу».

Нагадаємо, що Олександр Герцен (1812-1870) останні 23 роки життя провів у Німеччині, Франції, Англії та Швейцарії, але любив Росію ніжно й сильно, не підкорюючись при цьому «патріотизму батога», «патріотизму яриг, підлих та брехливих», тобто «хворобі» патріотизму. З іншого боку, критикуючи деспотизм та виступаючи за ліберально-демократичні цінності, Олександр Герцен не був у захваті й від західноєвропейського світу та його буржуазних порядків, що також суттєво обмежували особисту свободу людини, перетворюючи більшість на «робочу силу», обслуговуючий персонал для буржуазної верхівки. Подібна ситуація характерна для всіх європейських країн того часу, і власне це спонукало Герцена висловити таку думку: «Ми за вільну Польщу, тому що ми за Росію, тому що загальні кайдани пов'язують обидва наші народи» [5, с. 9]. До речі, так звані «російські ліберали» відвернулися від Герцена саме тоді, коли він відкрито підтримав поляків (повстання 1863 р.). Тобто, лібералізм і домінуюче імперське мислення все ж речі не поєднувані.

Чимало уваги приділяє Герцен проблемі національної ідентичності, проблемі співжиття різних народів у складі імперії. Він розуміє, що російський уряд не любить «чистих» національностей, «змішує і тасує їх як тільки можливо», тому що «розпорошені племена бувають лагіднішими, а урядовий шлунок зручніше перетравлює змішану кров, в ній менше гостроти» [3, с. 1602]. Невизначена ж ідентичність самих росіян сприяє появі у них роздратування національно-визвольною боротьбою інших народів.

Виявляючи зацікавленість історією України та інших сусідніх країн, Герцен розуміє, що російським очільникам «швидше незручно розпустити частини, ніж притягувати їх до зосередження». Виходячи з цього Герцен пояснює і крок Хмельницького до об'єднання з Москвою, який є не виявом любові до останньої, а скоріше виявом нелюбові до Польщі. Однак і у даному випадку «Москва, або, краще, Петербург обдурили Україну та примусили її ненавидіти москалів» [5, с. 274]. Природно у даному контексті постає й

проблема русифікації, притисків української мови: «Визнаємо ж раз і назавжди за безсумнівну істину, що нікого не треба ні русифікувати, ні полонізувати... З якого дива українець, наприклад, змінить свою простодушну мову – ту, якою він говорив на вільних радах, ту, якою збережена в його піснях вся історія, – на мову зрадницького уряду, що постійно дурить Малоросію, на мову тієї злочинної жінки, яка однією рукою озброювала гайдамаків, іншою підписуючи накази про закріплення козаків за своїми наложниками? Хіба великоруська мова не є на заході Росії мовою миколаївською... Нехай наша мова змиє спочатку сліди догідливості, рабства, підлих зворотів, вахмістерської та барської наглості – і тоді вже почне повчати ближніх» [4, с. 966].

Зауважимо, що Герцен послідовно захищав право всіх народів Російської імперії на свободу самовизначення, право мати власну мову і культуру. Про українців він писав так: «...Нехай мовлення їхнє буде абсолютно вільне і тоді нехай вони скажуть своє слово» [4, с. 966].

Велика увага до української історії та незалежності пояснюється, окрім іншого, й симпатією Герцена до волелюбства українського козацтва. У статті «Про розвиток революційних сил в Росії» він писав: «Українець любить свою батьківщину, свою мову, перекази про козацтво. Одне століття кріпацтва не могло знищити все, що було незалежного і поетичного в цьому славному народі» [2, с. 306]. Тобто Герцен визнає право українців на свою мову, проте в іншій статті – «Росія і Польща» – він зауважує, що коли Росія «увійде у нову фазу життя», Україна не буде мати жодних причин відділятися від неї. І сьогодні певні демократичні кола Росії займають таку позицію. Тобто, підтримуючи незалежність України, Литви, Білорусі, Польщі, Герцен все ж говорив про демократію та лібералізм в особливому смислі: «Я щиро, від всієї душі бажаю не розриву слов'янського світу, а його вільну федералізацію» [5, с. 35]. Власне така думка властива й Кирило-Мефодіївському товариству, і Драгоманову, і Грушевському, що підкреслювали важливість федерального союзу з Росією, але вже демократичною. До речі, Герцен дуже цікаво трактував демократію: як бунтівливість, достатньо незручну форму організації

суспільства. Дійсно, наголошував він, у деспотичних державах набагато спокійніше, прогнозовано, впорядковано, але це порядок і спокій цвинтаря. Перехід же до ліберально-демократичного суспільства, на думку Герцена, не може відбуватися революційним шляхом, адже, революція є узурпацією, тільки вже іншими силами. А будь-яка узурпація є антиподом свободи, тому й неприйнятна. Таким чином, підхід Герцена полягав у категоричному неприйнятті насильства будь-якого роду, якими б цілями воно не виправдовувалось.

Окрім свободи у соціально-політичному вимірі, Герцен надавав велике значення й свободі внутрішній, адже «неможна людей звільняти від зовнішнього життя більше, ніж вони звільнені внутрішньо» [1, с. 590]. Але готовність до внутрішньої роботи – це робота над собою. Людині треба задля цього надати можливість бути вільною людиною, надати «простір свободи».

Тобто свобода особистості, як внутрішня, так і зовнішня, були для О. Герцена найвищими цінностями. Причому серед інших лібералів Російської імперії Герцен і виділявся власне тим, що вважав неможливою свободу окремої людини або певного народу, без свободи інших. А особливо поважав свободолюбивий дух українства. Цікаво, що у книзі «Дві Русі» автор розмірковує над тим, чим Україна може допомогти Росії. Здавалося б, це питання звучить нелогічно. Однак, воно має глибоке коріння. Герцен розумів, що Росія має великі проблеми з ідентичністю, у Росії «немає ґрунту, на якому може стояти вільна людина» [6, с. 34], власне тому вона й намагалася (і намагається) запозичити і використовувати історію та ідентичність України.

Отже, з Герцена починається ліберальна думка в Росії, але згодом вона переривається. Недаремно й М. Грушевський, і С. Петлюра кажуть одне й те саме: «Герцен дійсно єдиний. Його послідовники вже не мислять його шляхетними категоріями». Герцен справді був «великим вигнанцем», але у радянські часи з нього штучно зробили «революціонера», а сьогодні лише одиниці російських лібералів можна назвати його послідовниками.

Зважаючи на вплив та значущість творчості Олександра Герцена у ліберально-демократичних колах Російської імперії, природним є захоплення його ідеями Тараса Шевченка. Відомо, що у листопаді 1857 р. Т. Шевченко познайомився з працею О. Герцена «Крещенная собственность», записавши у Щоденнику: «Сердечне, задушевне, людське слово! Нехай осяє тебе світло істини та сила істинного Бога, апостол наш, наш самотній вигнанець» [11, с. 672]. Вважаємо, ці ж слова абсолютно точно характеризують і життя Тараса Шевченка, що є нашим апостолом, і більшу частину життя провів поза Україною, будучи глибоко самотньою людиною.

У своїх творах Шевченко використовує певні ідеї, метафори та порівняння Герцена. Наприклад, у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» створено образ поміщика, який характеризується так: «Его можно было бы назвать ничем, если бы он не был помещиком нескольких сот душ крещенной собственности» [11, с. 419-547]. Останні слова – назва згадуваної вище праці Герцена.

Ще один приклад пов'язаний з епітетом Герцена щодо Миколи I як «страшного гальма» і порівняння його з царем Іудеї Саулом. У 1860 р. Т. Шевченко написав поему «Саул», яка насправді була присвячена Миколі I. Крім того, у Щоденнику Тарас Григорович декілька разів називає російського царя гальмом. Наприклад, запис від 2 вересня 1857 р. такий: «Невже зі смертю цього величезного нашого Гальма, як виразився Іскандер, поети воскресли, оновились?» [11, с. 642]. На наявність у творах Шевченка герценізмів звернув увагу ще М. Драгоманов у 1876 р.: «Так у вірші «Умре муж великий в власниці» митрополита Григорія Кобзар називає «юбкоборцем» (як в «Колоколі» Герцена)» [7, с. 142].

Перебуваючи поза межами Батьківщини, Герцен уважно спостерігав за розвитком революційних подій в Росії і в Україні, а в «Колоколі» публікував статті про масові виступи проти самодержавства, кріпосництва та насильництва. Пропаганда революційних ідей викликала захоплення Шевченка, а видання Герцена відіграли значну роль в знайомстві Шевченка з російською

позацензурною поезією. Достеменно невідомо, чи знав Шевченко «Послание в Сибирь» Пушкіна, але рядки вірша Кобзаря співзвучні пушкінським. Судячи із запису у Щоденнику від 6 листопада 1857 року [11, с. 687], Шевченко із захопленням прочитав Другу книжку «Полярной звезды» Герцена, де було надруковано й декілька заборонених віршів Пушкіна, Лермонтова й інших поетів, у тому числі «Послание в Сибирь». Приблизно в той час Шевченко написав частину поеми «Юродивий». Звертаючись до декабристів, Тарас Григорович писав:

А я долину на Сибір
Аж за Байкал;
загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори,
Без дна глибокії, і вас –
Із тьми, із смрада, із неволі
Царям і людям напоказ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах... [10, с. 289].

В поемі Шевченко висловив бажання продовжити справу перших російських революціонерів. Знаючи про полеміку між Герценом та Чернишевським з Драгомановим, що рішуче засуджували, як і Шевченко, ліберальні реформи влади, Тарас Григорович наполягав на необхідності селянської революції.

Власне з «Колоколом» Герцена Тарас Григорович вперше познайомився у 1858 році. Газета справила надзвичайне враження на Кобзаря: «Я вперше сьогодні побачив газету і з благословенням поцілував» [11, с. 734].

Чи друкувався сам Шевченко у «Колоколі», залишається питанням полемічним. Однак відомий дослідник життя і творчості Шевченка І. Айзеншток у 1938 р. в газеті «Пролетарська правда» (від 22 грудня 1938 р. № 292) писав, що у процесі аналізу стилю й змісту замітки «Академія художеств в

осадном иконописном положении» («Колокол», 1 січня 1860 р., №60), дійшов висновку, що її автором був Шевченко.

Про заочне спілкування Т. Шевченка і О. Герцена свідчить той факт, що у 1860 р. Шевченко видав «Кобряя» і один екземпляр передав Герцену «з моїм благоговійним поклоном». Книга збереглася у бібліотеці Олександра Івановича. Зберігся також і портрет Герцена, намальований Тарасом Шевченком олівцем у 1857 р. і підписаний рукою автора – «Искандеръ». У Щоденнику 10 грудня 1857 р. Шевченко пише: «Ще привіз він для Н.К. Якобі свинцевим олівцем намальований портрет нашого вигнанця, апостола Искандера. Портрет повинен бути схожим, тому що не подібний на малюнки в цьому роді. Але якщо й не подібний, то я все ж скопіюю для імені цієї святої людини» [11, с. 723]. Малюнок, як стверджують дослідники, виконаний з копії оригінала, по якому створено гравюру М. Леммеля, що видана у Лейпцигу як додаток до книги Герцена «Листи з Франції та Італії» (Лондон, 1858).

Є також декілька документальних свідчень про ставлення Олександра Герцена до Тараса Шевченка. Так Катерина Юнге, донька віце-президента Академії мистецтв Федора Толстого, згадує, що в одній з розмов з її батьком Герцен сказав, що Шевченко «тим видатний, що він абсолютно народний письменник, як наш Кольцов; але він має набагато більше значення, ніж Кольцов, адже Шевченко також політичний діяч та є борцем за свободу» [12, с. 354-355].

Видатний художник Микола Ге також згадує, з яким захватом Герцен читав твори Шевченка, що були видані російською мовою у перекладі М. Гербеля. Олександр Іванович дуже емоційно казав: «Господи, що за диво, так і повіяло чистим, недоторканим степом, це широчінь, це свобода!» [8, с. 211].

Розмірковуючи про розвиток революційно-демократичних сил в Росії у статті «1831-1833», серед найбільш впливових осіб Герцен виділяє в журналістиці ім'я Віссаріона Белінського, а в поезії – Тараса Шевченка. Подібну думку висловлює й друг Герцена М. Огарьов: «Україна проснулася у Шевченкові, і кращий доказ того, як сила обставин веде до самотності

областей і нероздільності союзу, – Шевченко, народжений в Малоросії, із захопленням прийнятий, як свій, у російській літературі, і став для нас рідним: так багато спільного було в наших стражданнях і так самотність кожного стає необхідною умовою загальної свободи» [9, с. 466].

Про зв'язок Герцена з українською культурою свідчить і той факт, що «Колокол» та «Полярная звезда» розповсюджувалися Російською імперією через Україну. Як свідчить харків'янин Богомолів, що вівідував Герцена у Лондоні, «Іскандер велику надію має щодо Малоросії і Харкова». «Колокол» також друкував кореспондентів з України. Всього більше 150 статей надійшло з України. На сторінках же самого «Колокола» вперше про Тараса Шевченка розповідав Микола Костомаров у статті «Україна». А вже після смерті Кобзаря Герцен згадує про нього як про «ледве не єдиного народного поета», ім'я якого було виключено зі списку осіб, яких планували увіковічнити на пам'ятнику тисячоліття Росії. Герцену також приписують авторство слів у «Колоколі» від 1 квітня 1861 р.: «26 лютого згас у Петербурзі малоросійський поет Т. Шевченко. Шкода, що бідний страждаець закрив очі так близько до обітованого звільнення. Кому було більше по праву співати цей день, як не йому? Але добре й те, що ранкова зоря цього дня зайнялася за його життя та освітила його останні дні».

1 липня 1861 р. «Колокол» писав: «28 лютого похоронили Т.Г. Шевченка, прах якого буде днями перевезений у Малоросію. Після похорону один із студентів об'явив усім присутнім, що завтра, тобто 1 березня, в католицькій церкві буде реквієм в пам'ять убитих у Варшаві 13 і 15 лютого. Реквієм дійсно відбувся; і на ньому були присутні Костомаров, Спасович і багато інших професорів. Після закінчення служби студенти-поляки проспівали свій національний гімн; росіяни їм підтягували. Полковник Рашевський почав переписувати кадетів, що були в костьолі; це помітили, випровадили полковника і на вулиці освистали». Безперечно, похорони Шевченка продемонстрували єднання тодішніх демократичних сил Росії.

Звичайно, зв'язки О. Герцена з українською інтелігенцією не вичерпуються одиничними зустрічами, оцінкою творів Шевченка тощо. На Герцена багаторазово посилається Іван Франко, з Герценом близько спілкується Марко Вовчок, про що свідчить їхня переписка. З Герценом спілкувався та друкувався у «Колоколі» київський священник і революціонер Агапій Гончаренко, що по прибуттю у 1865 р. в Америку засновує Журнал «Аляска Геральд» з українським додатком «Свобода». Останній є фактично першим вільним українським виданням на теренах Америки. Тобто ліберальні ідеї Герцена мали великий вплив на українську інтелігенцію.

Як зауважувалось вище, суспільно-політичні погляди Герцена і Шевченка були близькими, однак не тотожними. Не дивлячись на те, що Герцен вагався між демократизмом і лібералізмом, все ж останній у його поглядах переважав. Шевченко, натомість, був «мужицьким демократом» у повному розумінні цього слова, він не вірив у доброго царя, тобто погляди його були скоріше радикальними. Тим не менше, Герцен зумів передбачити роль українського поета у поставанні й розбудові української політичної нації.

Сьогодні ж в Україні справді на часі актуалізація європейського лібералізму. Адже це може бути опорою у боротьбі з корумпованістю, байдужістю, несправедливістю, відсутністю громадянської свідомості, що вже розпочалася з Революції Гідності. Потенціал протесту необхідно посилити консолідованістю, стратегічним мисленням, новими ідеями, що не дадуть згаснути змінам, позаяк відмова від європейського шляху може стати фатальною для України. В даному контексті як ніколи актуальні думки Герцена про те, що на європейському шляху головне – внутрішня свобода людини, без якої зміни неможливі, і повага до свободи іншого. З цього і повинні починатися загальні зміни в країні.

Література

1. Герцен А. К старому товарищу / Собрание сочинений в 30-ти томах. – Москва: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 14. – Книга 2. – 706 с.

2. Герцен А. «Наши» и «не наши». Письма русского (сборник). – Москва: РИПОЛ классик, 2017. – 596 с.
3. Герцен А. Освобождение крестьян в России и польское восстание / Колокол. – Лондон, 1865, ч. 195.
4. Герцен А. По поводу письма из Волыни / Колокол. – Лондон, 1861, № 116.
5. Герцен А. Россия и Польша / Собрание сочинений в 30-ти томах. – Москва: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 14. – С. 7-59.
6. Герцен А. С того берега Статьи. Долг прежде всего. 1847-1851 / Собрание сочинений в 30-ти томах. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 6. – 554 с.
7. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм / «Громада», 1879, №4.
8. Мельниченко В. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 655 с.
9. Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения. Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1952. – 868 с.
10. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 2: Поезія 1847-1861. – 784 с.
11. Шевченко Т. Художник. Повісті, автобіографія, щоденник. – Харків: Фоліо, 2012. – 828 с.
12. Юнге К. Воспоминания (1843-1860 гг.). – Москва: «Сфинкс», 1914. – 488 с.

Аннотация

Цимбал Т.В. Шевченко и Герцен: «наши апостолы, наши одинокие изгнанники». В статье представлен опыт осмысления интеллектуального наследия Александра Герцена – человека, который уважал свободолюбие украинского народа и мечтал о европейском будущем русских, в контексте его отношения к творчеству и личности Тараса Шевченко, что одинаково важно и для украинского, и для русского народа. Подчеркивается, что свидетельств о

личном общении Шевченко и Герцена сегодня нет. Однако в статье приводятся факты, подтверждающие высокую оценку творчества Кобзаря и его роли в развитии национального самосознания украинской политической нации Александром Герценом. С другой стороны, идеи русского мыслителя послужили определенной опорой в размышлениях Т. Шевченко о судьбе Украины. Особенно важной является европейская ориентация Герцена, его стиль мышления и ощущение свободы, уважение к свободе всех народов и каждой личности. Будучи искренним патриотом России, А. Герцен избежал «болезни патриотизма» и конструктивно критиковал деспотизм и насилие, выступая за либерально-демократические ценности. Тараса Шевченко Герцен считал выдающимся, абсолютно народным писателем, политическим деятелем и борцом за свободу, а по уровню влияния – первым в поэзии. В свою очередь Т. Шевченко, называя Герцена «нашим апостолом, нашим одиноким изгнанником», использует определенные идеи, метафоры и сравнения Александра Ивановича в своем творчестве. Несмотря на то, что Герцен был либералом, а Шевченко, скорее, радикальным демократом, в их общественно-политических взглядах много общего, особенно в понимании свободы личности и народов, в позиции критического патриотизма и европейского будущего своей страны, что особенно актуально в контексте современных украинско-российских отношений.